

8. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 512 с.
9. Корольов О.П. Професіоналізм посадових осіб – основа іміджу державної митної служби України // Митна справа. – 2003. – № 6. – С. 19-27.
10. Лапшов А.В. Профессиональная социологизация студента в современном российском вузе // Право и образование. – 2000. – № 3(4). – С. 46-49.
11. Менюк О. Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура // <http://www.lawbook.by.ru/magaz/PravoUkr/0104/05.shtml>
12. Моргунов Е. Факторы развития профессионализма // Управление персоналом. – 2006. – № 14 (144). – С. 52-55.
13. Носков В., Кальянов А., Єфросиніна О. Компетентність як складова підготовки фахівців у гуманітарному вищому навчальному закладі // <http://www.politik.org.ua/vidmagcontent.php3?m=6&n=62&c=1376>
14. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління: Навч. посіб. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 695 с.
15. Селіванов В.М. Право і влада суверенної України: Методол. аспекти. – К.: Інюре, 2002. – 724 с.

УДК 347.51

О.Г. Осадча

ПРОЦЕСУАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК КАТЕГОРІЯ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

На сьогоднішній день у наукових колах спостерігається підвищена зацікавленість у дослідженні проблем теорії юридичного процесу, що пояснюється нагальною потребою законодавця в чіткій категоріальній сітці процесуальної сфери.

Між тим, з причин не розробленості теорії юридичного процесу, загальноправова теорія містить положення про юридичну відповідальність, що, по суті, не враховують специфіку процесуальної відповідальності. Внаслідок цього досить актуальним уявляється дослідження правової природи процесуальної відповідальності з метою виявлення її особливостей, що дозволить не тільки окреслити необхідні напрями вдосконалення процесуального законодавства України, але й скорегувати всю накопичену систему юридичної відповідальності.

Таким чином, актуалізується визначення категоріального статусу процесуальної відповідальності та виявлення можливостей для уніфікації всього комплексу категорій юридичної відповідальності.

Серед існуючих розробок процесуальної відповідальності виділимо дослідження Н.О. Чечиної, С.А. Шейфера А.В. Юдіна, І.М. Зайцева, Д.А. Липинського, В.В. Бутнева та ін.

Мета даної статті полягає у визначенні місця процесуальної відповідальності як у понятійному арсеналі юридичного процесу, так і в категоріальному апараті юридичної науки в цілому, а також у співвідношенні та взаємодії процесуальної відповідальності із суміжними категоріями права.

У науці відсутня єдність поглядів як із приводу змісту категоріального апарату процесуального права (існують різні точки зору на визначення таких правових

категорій, як «процесуальна форма», «юридична процедура», «процесуальні правовідносини», «процесуальна норма»), так і самого визначення понять «процесуальне право», «юридичний процес». Проблема полягає у співвідношенні таких правових явищ, як «юридичний процес» і «юридична процедура». Від того, як вирішується дане питання, наукове співтовариство можна умовно поділити на прихильників ідеї єдності процесу (так званої теорії «широкого» юридичного процесу) [1, с. 6-7] та її опонентів (процесуалістів так званого «традиційного» розуміння процесуального права) [2, с. 13, 17, 285-287].

Прихильники «традиційного» розуміння юридичного процесу вважають, що юрисдикційна діяльність по своїх якісних характеристиках і значимості для прав людини має стояти над всіма іншими «процедурними» компонентами державної діяльності, що викликає сумніви.

Хіба не настільки ж важливими для основних прав і свобод є установча процесуальна діяльність (виборчий процес, наприклад), правотворча процесуальна, наглядово-процесуальна та ін.

Сутність «традиційної» процесуальної концепції полягає в реалізації охоронних матеріальних правовідносин [3, с. 11]. Сутністю теорії юридичного процесу є ідея єдності або спільності процесуального в праві, завдяки якій стало можливим виділення неюрисдикційного та приватного процесів [4, с. 31-33].

Галузева диференціація норм процесуального права носить умовний характер, оскільки в сучасному законодавстві в галузях матеріального права процесуальні норми стають дедалі більш вагомими і процесуальні інститути стають міжгалузевими. Наприклад, у загальних частинах кодифікованих актів блоку матеріального права зростає кількість і якість таких нормативних узагальнень, як дефініції, юридичні конструкції, презумпції, строки, статутні приписи.

Професор В.М. Горшенев стверджував, що звідси й випливає значення й цінність уніфікації юридичного процесу як цілісного нормативно-організаційного утворення та доцільність його диференціації на різновиди відповідно до видів (форм) державної діяльності [1, с. 8].

Можна дійти висновку, що юридичний процес є там, де існує нормативно-організаційне упорядкування діяльності, пов'язаної зі здійсненням владних повноважень.

Представники «традиційної» концепції стверджують, що ідея загального юридичного процесу «безперспективна», «теоретично та практично не спроможна», і «не відповідає інтересам розвитку наукових знань». Але сьогодні теорія юридичного процесу якісно змінилася. У сучасній правовій науці під процесуальним правом слід розуміти «сукупність процесуальних проявів у праві», процесуальне право розглядається як парна категорія з матеріальним правом. З метою подальшого розвитку «традиційна» концепція процесуального права поступово запозичує положення теорії єдиного юридичного процесу, в основу якої покладено єдність процесуальної науки, дослідження процесуального права як частини загальної теорії права.

Дослідження правових категорій, у тому числі й процесуальної відповідальності, необхідно проводити в рамках теорії єдиного юридичного процесу, оскільки це відповідає сучасним вимогам законодавця і має значний науковий потенціал.

Для того щоб визначити місце процесуальної відповідальності в категоріальному апараті процесуального права, необхідно звернутися до структури юридичної процесуальної форми, що дозволяє сформулювати універсальні знання про юридичний процес, а також деталізувати та дослідити специфіку кожного з видів процесу.

Процесуальна форма утворює елементну структуру: по-перше, це суб'єктний склад юридичного процесу; по-друге, предметний компонент владної-організуючої діяльності органів держави, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, а також делеговані повноваження недержавних організацій, що традиційно називаються «процесуальними провадженнями» [1, с. 79-81]; по-третє, процедурна сторона владно-організуючої діяльності уповноважених суб'єктів, що завжди має просторово-часовий вимір, передбачає юридичне закріплення порядку реалізації норм матеріального права, послідовність здійснення процесуальних дій; по-четверте, результативність юридичного процесу; по-п'яте, забезпечувальний компонент юридичної процесуальної форми, що створює і законодавчо закріплює умови для належної якості державних рішень, що приймаються.

Процесуальна відповідальність є основним засобом забезпечення законності й обґрунтованості висновків відповідно результатів розгляду юридичних справ у всіх видах процесів.

Останнім часом у юридичній науці спостерігається тенденція процесуалізації галузей права. У зв'язку із цим можна дійти висновку, що процесуальна відповідальність набуває більшого значення в категоріальному апараті процесуальної науки як інститут забезпечення ефективності застосування процесуальних норм [5, ст. 70, 288, 290; 6, ст. 83], бо державно-владна діяльність потребує активізації зусиль для застосування створюваних у сучасному процесуальному законодавстві інструментів [7, с. 66, 71] підвищення її якості та професіоналізму.

Поняття, категорії, якими оперує теорія держави та права, повинні бути узагальнені для всіх галузевих наук, бути в цьому сенсі універсальними. З приводу цього в літературі висловлювалася думка, що категорія є інструментом наукового пізнання; концентратором, узагальнюючою фіксацією загальних і специфічних ознак тих або інших явищ і процесів. Правові категорії повинні знаходити своє підтвердження в адекватних термінах (поняттях) [8, с. 103].

Понятійна характеристика процесуальної відповідальності розкривається в її двухаспектному характері, оскільки процесуальна відповідальність визнає себе як у матеріальному, так і в процесуальному праві.

Необхідно зазначити, що праць, присвячених комплексному дослідженню процесуальної відповідальності як загальнотеоретичної категорії, майже немає, а ця тема розглядається лише в нечисленних дослідженнях, що стосуються або загальної теорії процесуального права, або окремих аспектів процесуального права.

У першу чергу варто звернути увагу на взаємозв'язок процесуальної відповідальності та процесуального примусу.

Поняття «юридична відповідальність» і «примус» хоча й взаємозалежні, але зовсім не тотожні. Державний примус – це заснований на нормах права владний вплив, що справляється компетентними органами держави на учасника гро-

мадського життя з метою реалізації його юридичних обов'язків, не виконуваних добровільно [9, с. 48].

Поняття процесуального примусу впливає із загального поняття правового примусу і має специфічні особливості, які обумовлені специфікою процесуального права. По-перше, воно застосовується у сфері судочинства – судом як носієм владних повноважень у процесі; по-друге, застосовується до осіб, що не виконують свої процесуальні обов'язки або виконують їх неналежним чином. Діяльність цих осіб регламентовано відповідним процесуальним законодавством [10, с. 87-88] тощо.

З іншого боку, процесуальний примус і процесуальна відповідальність – різнорівневі явища. Процесуальна відповідальність – це обов'язок належно сприймати юридично несприятливі наслідки особистого або майнового характеру; процесуальний примус – спосіб реалізації цього обов'язку. І хоча процесуальна відповідальність може бути реалізована тільки примусово, це не усуває розходження між даними явищами.

На цьому етапі становить інтерес співвідношення санкції та відповідальності. Звернемо увагу на те, що термін «санкція» багатозначний. Санкція означає не тільки засудження, але й схвалення вчинків. Найчастіше ним позначають структурний елемент норми права. Серед процесуалістів поширена думка, що санкція є можливим наслідком невиконання правової вимоги, яка може і не настати. Відповідальність же є неминучим наслідком скоєного правопорушення [11, с. 64, 74].

Якщо тлумачити відповідальність як обов'язок нести покарання, то різниця між санкцією та відповідальністю, по суті, не проглядається. Але такий обов'язок може і не настати. Більш вдало розкрити обговорюване співвідношення допомагають філософські категорії «форма» і «зміст», де під санкцією правової норми варто розуміти вказівку на будь-які юридично несприятливі наслідки порушення диспозиції [12, с. 48]. Санкція – це форма, що вмщує в собі міри відповідальності, захисту та інші наслідки невиконання обов'язку, сукупність складає зміст санкції.

У зв'язку з актуалізацією проблеми процесуальної відповідальності набуває значення категорія «міри захисту», що була введена в наукову термінологію знедавна. Чіткого визначення цим мірам ще не дано, оскільки природа цих мір не до кінця усвідомлена як на прикладному, так і на правозастосовному рівні.

Сучасна науково-правова доктрина вимагає однозначних критеріїв диференціації позначених мір захисту в призмі галузевих досліджень.

Теперішній стан проблеми такий, що зовсім не всі визнають існування такого різновиду примусових мір, як міри захисту [13, с. 95].

Складність у розумінні мір захисту пов'язана з тим, що важко розмежувати міри захисту та відповідальності.

В юридичній літературі висловлюється думка, що функції, підстави застосування та зміст виступають головними критеріями розмежування мір захисту та мір відповідальності [14, с. 9]. Інші критерії відіграють допоміжну роль (доцільність і обов'язковість накладання мір відповідальності та мір захисту відповідно; гострота реакції на відхилення від приписів процесуальних норм; ступінь визначеності санкції та ін.).

Міри захисту спрямовані, насамперед, на відновлення порушеного правопорядку, суб'єктивного права або охоронюваного законом інтересу.

Реалізація цієї групи мір усуває шкоду негайно по виявленню факту скоєння правопорушення. Міри відповідальності, каральні по своїй суті, виражаються в покаранні й мають за мету забезпечення правильності й своєчасності судочинства у формі примушення правопорушника до виконання процесуальних приписів у цьому самому процесі. Міри процесуальної відповідальності не в змозі ліквідувати заподіяну шкоду, оскільки виникає необхідність додаткових зусиль, часу, а в остаточному підсумку й коштів на встановлення справжніх обставин справи. Однак застосування цих мір знижує негативний ефект правопорушення.

Найчастіше підставою застосування мір захисту є об'єктивно протиправна, аномальна поведінка. Відносно мір відповідальності такою підставою вважається винно скоєне правопорушення.

Зміст мір захисту полягає в межах раніше існуючого, непорушеного обов'язку. У той час як при накладанні відповідальності суд встановлює новий обов'язок, позбавляє правопорушника якогось права або відмовляє йому в захисті певного суб'єктивного процесуального права.

На сьогоднішній день в юриспруденції гостро відчувається проблема прогалин у логічній побудові категоріального арсеналу, коли процесуальні категорії не мають чітко визначеного місця в системі правових категорій.

Тому чітке визначення місця процесуальної відповідальності в логічній побудові юридичної науки забезпечує чітку міжгалузеву взаємодію загальної теорії держави та права й галузевих юридичних наук.

Література

1. Теория юридического процесса / Под ред. В.М. Горшенева. – Х., 1985. – С. 6-8, 79-81.
2. Проблемы судебного права / Под ред. В.М. Савицкого. – М., 1983. – С. 17; Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. – М., 1968. – Т. 1. – С. 13.; Алексеев С.С. Общая теория права: В 2 т. – М., 1981. – Т. 1. – С. 285-287.
3. Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права. – М.: НОРМА, 2003. – С. 11.
4. Баландин В.Н., Павлушина А.А. О видах юридического процесса // Правоведение. – 2002. – № 4. – С. 31-33.
5. Кримінально-процесуальний кодекс України. – Х.: Одиссей, 2005.
6. Науково-практичний коментар Господарського процесуального кодексу України / За ред. О.І. Харитонові. – К.: Істина, 2006.
7. Малько А.В. Правовые средства: вопросы теории и практики // Журн. рос. права. – 1998. – № 8. – С. 66, 71.
8. Ковальчук А. Про необхідність наукового розуміння базових категорій правознавства і юриспруденції // Право України. – 2006. – № 9. – С. 103.
9. Бутнев В.В. Гражданская процессуальная ответственность. – Ярославль: Яросл. гос. ун-т, 1999. – С. 48.
10. Элькин П.С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве. – Л., 1976. – С. 87-88.
11. Бутнев В.В. Юридическая ответственность как форма социальной ответственности в современную эпоху развитого социализма // Проблемы защиты субъективных гражданских прав и советское гражданское судопроизводство. – Ярославль, 1979. – С. 64; Чечина Н.А. Категория ответственности в советском гражданском процессуальном праве // Вестник ЛГУ. – 1982. – Вып. 3, № 17. – С. 74. – (Сер.: 6).

12. Курьлев С.В. Санкции как элемент правовой нормы // Сов. гос. и право. – 1964. – № 8. – С. 48.
13. Зайцев И.М. Гражданская процессуальная ответственность // Гос. и право. – 1999. – № 7. – С. 95.
14. Кузнецов Н.В. Санкции в гражданском процессуальном праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 1981. – С. 9.

УДК 340:008

М.Ю. Рязанов

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЯК ФАКТОР ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАБІЛЬНОСТІ ТА ПОРЯДКУ

Для того щоб розібратися яке місце займає правова культура в наш час у суспільстві, необхідно знати, яке місце вона займала в минулому.

Правова культура, як і культура в цілому, нерозривно пов'язана з історичними, етносоціальними, соціокультурними особливостями того або іншого народу, суспільства, держави. Правова культура – спеціалізована сфера культури, в якій змістом і метою діяльності всіх суб'єктів є насамперед: захист природних прав людини, відносин особистості із суспільством і державою; забезпечення суспільного й особистого життя шляхом підтримки порядку, дотримання встановлених правових норм [1, с. 314].

Звертання до історії розвитку нашого суспільства дає можливість виявити його особливості, виражені в правовій культурі як обцинний менталітет з його негативними й позитивними властивостями, конформізм і одночасно нетерпимість, зневажливе ставлення до закону й повага порядку, ворожість до влади в цілому та віра в доброго і справедливого лідера (вождя), постійне прагнення до «волі» і багато чого іншого [2, с. 3].

Правова культура пов'язана з різноманітними процесами, що відбуваються в суспільстві та є їхнім сукупним вираженням, втілюючи в собі способи й результати людської діяльності. Будь-які великі зміни правової діяльності припускають одночасні зміни правової культури.

Для характеристики правової культури найбільше значення має правова свідомість і обумовлене відповідним типом правосвідомості юридично значиме поведіння. Високий рівень правосвідомості припускає знання права й розуміння його значення в житті суспільства, чого в нас не вистачає навіть законодавцям, не говорячи вже про політичних лідерів. Низький рівень правової культури й відсутність у населення правових традицій найчастіше переходить у правовий нігілізм, заперечення необхідності й цінності права [3, с. 58]. Звідси з покоління в покоління виявляється неповага до закону, до суду, терпимість до сваволі й приниження.

Часто виникає думка, що в Україні, на сучасному етапі її історичного розвитку, практично відсутня правова культура. Немов розвиток правової культури в